

Cuprins

Cuvânt-înainte	7
Geografia și demografia preromană	9
Întemeierea Romei între legendă și realitatea istorică	19
PARTEA I. ROMA ÎN EPOCA REGALITĂȚII	26
Capitolul 1. Orașul și ocupația locuitorilor lui în epoca regală	34
Capitolul 2. Clasele sociale	38
Capitolul 3. Religia în Roma regală	41
Capitolul 4. Familia romană în epoca regalității	48
Capitolul 5. Instituțiile politice	56
PARTEA A II-A. REPUBLICA ROMANĂ	64
Capitolul 1. Tranziția de la monarhie la republică	64
§ 1. Despre instituțiile romane de tip republican	66
§ 2. Situația economică	73
§ 3. Conflictul patriciano – plebeian	77
§ 4. Legea celor douăsprezece Table	81
Capitolul 2. Războaiele Romei republicane și cucerirea peninsulei italiice	85
§ 1. Armata romană	85
§ 2. Războaiele peninsulare	88
2.1. Luptele pentru hegemonia Romei asupra Latium-ului	88
2.2. Invaziile galilor	90
2.3. Războaiele cu samniții	92
2.4. Războiul cu Tarentul și Pyrrhus, regele Epirului	93
Capitolul 3. Expansiunea romană asupra Mării Mediterane și a țărilor riverane	96
§ 1. Despre Cartagina	96
§ 2. Războaiele punice	99

2.1. Primul război punic (264-241 î.Cr.).....	100
2.2. Al doilea război punic (218-201 î.Cr.).....	102
2.3. Al treilea război punic (150-146 î.Cr.)	106
§ 3. Cucerirea Galiei Cisalpine și luptele cu ligurii	108
§ 4. Războaiele din Hispania.....	109
§ 5. Expansiunea romană în lumea elenistică	112
§ 6. Războaiele din Asia	114
Capitolul 4. Influența expansionismului teritorial asupra societății romane	117
§ 1. Viața economică și schimbările intervenite în structura socială	117
1.1. Agricultură.....	118
1.2. Activitățile meșteșugărești.....	119
1.3. Comerțul	120
§ 2. Relațiile externe ale Romei și guvernarea provinciilor	124
§ 3. Aspecte privind ierarhizarea socială	129
§ 4. Sclavii și statutul lor. Libertății.....	137
§ 5. Roma Republicană. Cultura, arta și religia	146
Capitolul 5. Crizele interne ale Republicii.....	155
§ 1. Episoadele gracchiene.....	156
§ 2. Revoltele sclavilor.....	164
§ 3. Războiul cu socii (bellum sociale, 91-88 î.Cr.).....	167
Capitolul 6. Agonia Republicii și regimurile politice personale	174
§ 1. Marius, conducător și reformator militar	175
§ 2. Sulla, dictator și reformator	182
§ 3. Adâncirea crizei Republicii între sfârșitul dictaturii lui Sulla și momentul dominației lui Pompei	186
§ 4. Dominația lui Pompei și încheierea primului triumvirat.....	188
§ 5. Roma sub atotputernicia lui Caesar.....	198
5.1. Dictatura și reformele lui Caesar (49-44 î.Cr.)	204
5.2. Asasinarea lui Caesar.....	210
§ 6. Moștenitorul lui Caesar. Confruntarea cu Marcus Antonius.....	214
§ 7. Al doilea triumvirat.....	218
§ 8. Bătălia de la Philippi și consecințele acesteia	220
§ 9. Ascensiunea lui Octavianus	222

§ 10. Marcus Antonius și Cleopatra. Sfârșitul triumviratului	224
§ 11. Bătălia de la Actium.....	226

PARTEA A III-A. IMPERIUL ROMAN SUB FORMA

PRINCIPATULUI	231
----------------------------	-----

DINASTIA IULIO-CLAUDIANĂ	231
---------------------------------------	-----

Capitolul 1. Preluarea puterii	237
---	-----

§ 1. Omul Augustus	242
--------------------------	-----

§ 2. Succesiunea după Augustus	246
--------------------------------------	-----

Capitolul 2. Administrarea imperiului	249
--	-----

Capitolul 3. Armata și reforma militară	252
--	-----

Capitolul 4. Politica externă a lui Augustus	257
---	-----

Capitolul 5. Religia în epoca lui Augustus	261
---	-----

Capitolul 6. Problema evreiască și apariția creștinismului	268
---	-----

§ 1. Locul nașterii creștinismului	268
--	-----

§ 2. Elemente de istorie a poporului evreu și a religiei sale.....	269
--	-----

§ 3. Nașterea și viața lui Isus	275
---------------------------------------	-----

§ 4. Condamnarea, răstignirea și învierea lui Isus	278
--	-----

§ 5. Organizarea primelor Biserici.....	281
---	-----

Capitolul 7. Educația, cultura și arta în epoca lui Augustus	288
---	-----

§ 1. Educația și învățământul la romani	288
---	-----

§ 2. Literatura.....	295
----------------------	-----

§ 3. Arhitectura și arta.....	307
-------------------------------	-----

Capitolul 8. Împărații Iulio-Claudieni	311
---	-----

§ 1. Tiberius (14-37)	311
-----------------------------	-----

§ 2. Caligula (37-41).....	319
----------------------------	-----

§ 3. Claudius (41-54)	325
-----------------------------	-----

§ 4. Nero (54-68)	332
-------------------------	-----

4.1. Marele incendiu al Romei.....	339
------------------------------------	-----

4.2. Conspirațiile și moartea lui Nero	343
--	-----

Capitolul 9. Împărații anilor 68-69 d.Cr.	350
§ 1. Galba (8 iunie 68-15 ianuarie 69)	351
§ 2. Otho (15 ianuarie 69-16 aprilie 69).....	352
§ 3. Vitellius (2 ianuarie 69-20 decembrie 69)	353
 DINASTIA FLAVIENILOR	 355
 Capitolul 10. Principatul roman în epoca împăraților Flavieni	 355
§ 1. Vespasianus (69-79).....	355
§ 2. Titus (79-81)	357
§ 3. Domițian (81-96).....	362
 DINASTIA ANTONINILOR	 368
 Capitolul 11. Secolul de aur al Imperiului Roman	 368
§ 1. Nerva (96-98).....	369
§ 2. Traian (98-117)	370
2.1. Aspecte privind politica religioasă în timpul lui Traian	372
2.2. Cucerirea Daciei	374
2.2.1. Primul război dacic (101-102).....	379
2.2.2. Al doilea război dacic (105-106).....	383
2.2.3. Provincia Dacia și romanizarea ei	385
2.3. Consecințele cuceririi Daciei	390
2.4. Războaiele cu parții	393
§ 3. Hadrian (117-138).....	398
§ 4. Antoninus Pius (138-161)	405
§ 5. Marcus Aurelius (161-180) și Lucius Verus (161-169).....	406
§ 6. Commodus (180-192)	410
 DINASTIA SEVERILOR	 414
 Capitolul 12. Împărații anului de criză 193 și începutul Dinastiei Severilor	 414
§ 1. Pertinax (anul 193).....	414
§ 2. Didius Iulianus (anul 193).....	415
§ 3. Septimius Severus (193-211)	416
§ 4. Caracalla (211-217).....	422
§ 5. Macrinus (aprilie 217-iunie/iulie 218)	425

§ 6. Elagabal (218-222).....	426
§ 7. Severus Alexander (222–235).....	429
Capitolul 13. Agonia Principatului. Împărații domniilor scurte.....	434
§ 1. Maximinus Trax (235-238).....	435
§ 2. Anul 238 și investirea a cinci împărați.....	435
2.1. Coregența lui Gordianus I și Gordianus II.....	436
2.2. Pupienus și Balbinus.....	437
2.3. Gordianus III	438
§ 3. Filip Arabul (244-249).....	438
§ 4. Decius (249-251)	439
4.1. Politica anticreștină a lui Decius	440
§ 5. Trebonianus Gallus (251-253).....	443
§ 6. Aemilius Aemilianus (253).....	443
§ 7. Valerianus (253-260).....	444
7.1. Valerianus și politica represivă împotriva creștinilor.....	444
§ 8 Gallienus (253-268)	447
8.1. Crearea imperiului Galic al lui Postumus.....	451
§ 9. Claudius al II-lea (268-270).....	452
§ 10. Quintillus (270).....	453
§ 11. Aurelian (270-275).....	453
11.1. Retragerea romană din Dacia	456
§ 12. Tacitus (275-276).....	460
§ 13. Florianus (276).....	460
§ 14. Probus (276-282)	461
§ 15. Carus 282–283).....	461
§ 16. Numerian (283-284) și Carinus (283-285).....	462
Capitolul 14. Societatea romană în secolul II-III d.Cr.....	464
§ 1. Aspecte privind economia.....	464
1.1. Agricultură.....	465
1.2. Industria și comerțul.....	466
§ 2. Structura socială.....	467
2.1. Ordinul senatorial	468
2.2. Ordinul ecvestru	469
2.3. Ordo decurionem.....	471
2.4. Plebea	472
2.5. Sclavii.....	472

§ 3. Arta și cultura.....	477
3.1. Arhitectura și artele plastice	477
3.2. Evoluția învățământului.....	481
3.3. Literatura	487
3.3.1. Scriitori latini.....	487
3.3.2. Literatura creștină.....	490
§ 4. Religia.....	493
Capitolul 15. Viața cotidiană la romani.....	501
§ 1. Casele romane. Străzile și circulația. Forurile.....	501
1.1. Tipuri de case și denumirile lor	502
1.1.1. Casele romane din mediul rustic	502
1.1.2. Casele romane din mediul urban	504
1.2. Străzile și circulația.....	514
1.3. Forurile	517
§ 2 Vestimentația și igiena	522
2.1. Îmbrăcămintea și toaleta bărbaților.....	522
2.1.1. Vestimentația.....	522
2.1.2. Încălțăminte	525
2.1.3. Toaleta masculină.....	526
2.2. Îmbrăcămintea, cosmetica și coafura femeilor	529
2.2.1. Vestimentația.....	529
2.2.2. Machiajul și coafura femeilor.....	530
2.2.3. Podoabele	534
2.3. Necesitățile fiziologice cotidiene. Igiena corporală.....	536
2.3.1. Latrinele	536
2.3.2. Băile. Termele	537
§ 3. Timpul și măsurarea lui.....	541
3.1. Aparate de măsurat timpul. Diviziunile zilei	541
3.2. Calendarul.....	545
§ 4. Când, ce și cum mâncau romanii	551
§ 5. Petrecerea timpului liber și divertismentul la romani	564
5.1. Noțiunea de timp liber (otium)	564
5.2. Sărbătorile.....	564
5.3. Jocuri și spectacole (ludi)	570
5.3.1. Jocurile grecești.....	573
5.3.2. Ludi circenses.....	575
5.3.3. Ludi scaenici	578

5.3.4. Ludi gladiatori	583
§ 6. Sexualitatea la romani	604

PARTEA A IV-A. IMPERIUL ROMAN SUB FORMA DOMINATULUI 630

Capitolul I. Începuturile Dominatului și tetrarhia 633

§ 1. Dioclețian (284-305)	633
§ 2. Tetrarhia (285-305)	639
§ 3. Sfârșitul tetrarhiei și apariția diarhiei	642
§ 4. Diarhia (Constantin și Licinius)	647
§ 5. Constantin, unic conducător	651
5.1. Convertirea lui Constantin la creștinism	652
5.2. Actul de toleranță religioasă din anul 313	655
5.3. Întemeierea noii capitale, Constantinopol	657
5.4. Constantin și disputele religioase	658
5.5. Sfârșitul domniei lui Constantin	663

Capitolul II. Ultimii împărați romani din apus 665

§ 1. Moștenitorii lui Constantin	665
§ 2. Iulian (361-363)	669
§ 3. Iovian (363-364)	673
§ 4. Familia imperială valentiniană și era împăraților copii	673
4.1. Valentinian I (364-375) și Valens (364-378)	673
4.2. Grațian (367-383) și Valentinian II (375-392)	675
§ 5. Theodosius I (379-395)	677
§ 6. Imperiul roman după Theodosius I	684
6.1. Arcadius (395-408) și Honorius (395-423)	686
6.2. Theodosius II (408-450)	692
§ 7. Ioannes (423-425)	694
§ 8. Valentinian al III-lea (425-455)	694
§ 9. Ultimii ocupanți al tronului imperial de apus	696
9.1. Petronius Maximus (455)	697
9.2. Avitus (455-456)	697
9.3. Maiorianus (457-461)	697
9.4. Severus III (461-465)	698
9.5. Anthemius (467-472)	698
9.6. Olybrius (472)	698

9.7. Glycerius (473-474).....	698
9.8. Iulius Nepos (474-475).....	698
9.9. Romulus Augustulus (475-476).....	699
Capitolul III. Iustinian, moștenitorul cezarilor Romei.....	700
§ 1. Începuturile dinastiei iustiniene.....	700
§ 2. Iustinian și recuceririle teritoriale.....	708
§ 3. Politica religioasă a lui Iustinian.....	711
§ 4. Opera legislativă iustiniană.....	713
4.1. Codex.....	715
4.2. Digesta.....	715
4.3. Institutiones.....	719
4.4. Novellae constitutiones.....	720
Epilog.....	721

CUVÂNT-ÎNAINTE

Suntem conștienți că orice demers de a expune luminii tiparului o istorie milenară a Romei antice ne expune unui firesc risc de a omite fapte și evenimente, de a marginaliza personaje, de a exclude unele operații militare și manifestări cu caracter politic, ceea ce ar nemulțumi pe unii cititori avizați. Ampla și complexa civilizație romană cu fantasticul ei itinerar istoric poate reprezenta o scuză sau cel puțin circumstanțe atenuante pentru oricine care se încumetă a scrie despre unul din cele mai importante state ale antichității. Roma a fost cu certitudine cel mai întins stat mediteranean care și-a extins teritoriile dincolo de bazinul Mării Mediterane, considerându-se stăpâna lumii civilizate și locuite. Dincolo de frontierele ei, tot ce exista era socotit ca aparținând lumii barbare.

Romanii au creat un oraș, o cetate, un stat, un imperiu, o civilizație care, fără să o supralicităm, a dovedit unicitate, în ciuda vicisitudinilor începutului, prin durată, universalitate și permanența cu care este prezentă chiar și astăzi în procesul de edificare a diverselor structuri politico-administrative, dar mai ales juridice. Gândirea și înțelepciunea anticilor noștri precursori au perpetuat un foarte bogat și util tezaur de denominațiuni, expresii, dictoane, maxime de largă utilizare care reprezintă cultură și istorie, domenii vitale oricărui om care vrea să depășească nivelul de ființă biologică primitivă.

Diversele instituții moderne de astăzi poartă amprenta modelului roman deoarece după anul 476 – care, strict formal, a însemnat sfârșitul Romei statale – instituțiile romane au supraviețuit și au reprezentat modele pentru noile structuri statale ce s-au format pe ruinele Romei și au trecut în Evul Mediu. Dreptul roman rămâne nemuritor fiind indestructibil implementat în structura istorică și rațională a dreptului modern deoarece a dat naștere unor principii și reguli juridice care au permis crearea de forme și structuri politico-juridice ce reprezintă matricea multor sisteme de drept privat existente astăzi.

Nu ne-am propus să fim nici exhaustivi, nici exclusiviști și nici măcar profund academici, scopul nostru fiind acela de a oferi cititorilor într-o lucrare de întindere relativ modestă o imagine generală și edificatoare asupra formării, dezvoltării și dispariției unui stat și a unui neam care ne marchează și azi.

Activitatea noastră didactică de la nivel universitar ne-a evidențiat cu tristețe că un număr nefericit de mare de tineri, și nu numai, au vagi cunoștințe ori n-au deloc despre istoria antică, în general, și cea a Romei, în special. Această constatare a reprezentat imboldul inițierii unei astfel de lucrări care are ca țintă mai multe categorii de cititori: elevi, studenți cu precădere de la facultățile de drept precum și oricine dorește să obțină printr-o lectură accesibilă, fără a fi nevoie de antecedente academice, informații despre istoria statului și poporului roman..

Roma și ale sale creații îl învăluie și pe omul secolului al XXI-lea etalându-și vraja monumentelor artistice, arhitecturale, literare și juridice, exercitând asupra vizitatorilor săi o imensă capacitate de atracție. A vizita Roma fără să-i cunoști zbuciumul civilizator al epocilor trecute înseamnă a proceda la un itinerar inutil prin care nu faci decât să bifezi existența unor edificii, ruine și reprezentări artistice, mai mult sau mai puțin integrale, dar care nu-ți vor dezvălui nimic din fascinanta lor istorie și glorie.

Roma ne-a lăsat moștenire structuri materiale inegalabile, ne-a transmis spiritul creștin, precum și indestructibila gândire juridică. Roma nu a fost înălțată într-o singură zi (*Roma non fuit una die condita*), dar a ajuns să conducă lumea¹, iar cuvântul ei era fără drept de apel².

¹ *Roma, caput mundi, regit orbis frena rotundi* (Roma, capul lumii ce deține frâiele întregului univers).

² *Roma locuta, causa finita* (Îndată ce Roma a decis, orice dezbatere era încheiată).

GEOGRAFIA ȘI DEMOGRAFIA PREROMANĂ

Peninsula italică este cea mai mică dintre cele trei peninsule mediteraneene (greacă, iberică și italică) și este situată aproximativ în centrul bazinului Mării Mediterane, facilitând astfel legăturile cu celelalte zone europene, dar și cu Asia Mică și cu Africa.

Din punct de vedere al geografiei fizice, peninsula italică este flancată la nord de semeții munți Alpi, precum și de o ramură a acestora, munții Apenini, ce brăzdează teritoriul italic de la nord către sud. Alături de relieful muntos și deluros peninsula italică a oferit locuitorilor săi și zone de relief plat, precum câmpia din nord, bine alimentată de Alpi cu apă, dar și cu aluviuni ce au reprezentat un bogat îngrășământ natural. De asemenea, de-a lungul coastei vestice întâlnim o îmbinare fericită de câmpii și lanțuri vulcanice care au fertilizat aceste teritorii de șes, făcându-le propice activităților rustico-agricole. Foarte succinta prezentare a geografiei fizice a peninsulei italice impune și menționarea existenței unor benefice pășuni exploatabile vara în zonele muntoase, iar iarna în zonele de câmpie.

În zona centrală a peninsulei italice se află o regiune numită *Latium*, descrisă de marele istoric Theodor Mommsen¹ ca fiind străjuită la est de munții Sabinilor și Ecvilor, la sud de munții Volscilor, la vest de Marea Tireniană. Acest teritoriu udat din belșug de fluviul Tibru prezintă elementele unei zone de câmpie ce cuprinde și o serie de ridicături muntoase și coline fie sub forma unor stânci calcaroase, fie de origine vulcanică ale căror cratere au devenit lacuri.

Câmpiile Lațiale, datorită reziduurilor vulcanice provenite în urma erupțiilor munților Albani, s-au dovedit fertile pentru practicarea agriculturii, având însă și impedimentul transformării lor cu ușurință în mlaștini, ceea ce i-a obligat pe locuitori să procedeze la drenări și asanări.

Numeroasele ridicături și culmi izolate, destul de abrupte la vremea aceea, fluviul Tibru care făcea legătura cu marea și reprezenta o adevărată frontieră naturală, i-au determinat probabil pe primii locuitori să aleagă astfel de locuri de așezare care permiteau o mai sigură apărare în fața invaziei

¹ Th. Mommsen, *Istoria romană*, vol. I, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1987, p. 36.

altora. Marele clasicist francez Pierre Grimal, citându-l pe Cicero, menționează că zona colinară a Latiumului, deși era o regiune nesănătoasă din pricina mlaștinilor, oferea în vârful colinelor un aer bun de respirat, iar văile asigurau umbra necesară pe timpul caniculelor verii¹. De asemenea, este menționat rolul important jucat de Tibru, un adevărat „plămân marin”, care permitea facile legături comerciale cu comunitățile vecine. În fine, se cuvine a preciza că zona Latium s-a bucurat și de păduri abundente – cu siguranță, mult mai abundente decât cele din ziua de azi – fapt ce a permis locuitorilor zonei să folosească materialul lemnos pentru construcții drept combustibil, dar și pentru ridicarea unor adevărate palisade de lemn.

Din punct de vedere demografic², peninsula Italică este locuită încă din epoca paleoliticului (600.000-10.000 î.Cr.), constatându-se arheologic primele vestigii ale viețuirii umane spre anul 300.000 î.Cr.

În epoca neolitică (6000-1800 î.Cr.) locuitorilor zonei le sunt create – ca urmare a retragerii glaciațiunii – pe lângă condițiile practicării vânătorii și pescuitului și premisele unei agriculturi primitive, fapt ce a permis constituirea primelor așezări stabile. În această epocă se semnalează și imigrația unor populații din bazinul oriental al Mării Mediterane.

Epoca bronzului (1800-1200 î.Cr.) marchează pătrunderea în peninsulă a primilor imigranți vorbitori de limbi indo-europene, creând două tipuri de civilizație: în nord, cea a *terramarelor*, constând în locuințe lacustre construite pe piloni (palafite), o bogată ceramică neagră, numeroase arme și unelte de bronz, precum și practica incinerării morților; în sud se vorbește de civilizația *apeninilor* cu locuințe sub formă de colibe, mult instrumentar de bronz și existența unor forme diferite de vase de ceramică de tipul amforei biconice. Aceste populații practicau ritul înhumării.

Prima jumătate a mileniului I face trecerea la epoca fierului, răspândindu-se tehnica metalurgiei fierului, fapt ce va permite o puternică dezvoltare economică, socială și politică a populațiilor italice. Zonele *Etruria* și *Latium*, regiuni care ne interesează în mod special, dau și ele dovadă de o înflorire strălucitoare, fiind generalizată practicarea incinerării morților și păstrării cenușii în vase conice care imitau forma colibelor-urne, adică a locuințelor celor vii.

¹ P. Grimal, *Civilizația romană*, vol. I, Ed. Minerva, București, 1973, pp. 6-7.

² Horia C. Matei, *O istorie a Romei antice*, Ed. Albatros, București, 1979, pp. 24-34.

Din punct de vedere demografic, întreaga peninsulă italică prezintă o situație foarte complexă, cu numeroase grupuri de popoare, din care amintim: în zona de nord, nord-vest, ligurii¹ și veneții², în nord-est; în zona centrală a peninsulei: latinii³, la gurile Tibrului, etruscii, în regiunea actuală Toscana (la nord de Tibru până spre Apenini), umbrienii⁴, sabinii⁵, ecvii⁶, marsii⁷, volscii⁸, hernicii⁹; la sud îi găsim pe samniți¹⁰, iapygi¹¹ și rutuli¹²; în actuala Sicilie se găseau sicanii și siculii¹³.

Toate aceste populații au dat naștere unei foarte mari varietăți de limbi, tradiții și culturi care și-au pus amprenta în quantumuri și moduri diferite asupra viitoarei civilizații romane.

Istoria peninsulei italice menționează însă și sosirea pe aceste meleaguri a populației celtice (gallice)¹⁴. Momentul sosirii primilor celți nu poate fi

¹ Populație indo-europeană foarte răspândită la malul Mării Mediterane (din peninsula Iberică până în Etruria), redusă teritorial de celți și etrusci la zona nord-vestică a peninsulei italice, regiune care și azi se numește Liguria.

² Populație italică de origine illirică stabilită la începutul mileniului I î.Cr. în zona cursului inferior al Padului. Au creat orașul Veneția.

³ Populația existentă în zona Latium care a fondat numeroase localități, dintre care cea mai importantă a fost Roma.

⁴ Vechi popor italic așezat între Țara sabinilor și Etruria. Împreună cu etruscii și samniții vor participa la războaiele samnite contra Romei în sec. al III-lea î.Cr.

⁵ Sunt printre cei mai vechi locuitori din Latium și sunt considerați alături de latini componentă etnică esențială a Romei din epoca înființării ei.

⁶ Populație așezată la est de zona Latium și înrudită cu samniții. A dus numeroase războaie cu Roma, fiind învinsă definitiv în sec. al IV-lea î.Cr.

⁷ Populație tribală din Italia centrală, aliată a Romei în războiul cu samniții, răsplătită cu acordarea cetățeniei romane între anii 91-89 î.Cr.

⁸ Veche populație italică situată în apropierea Romei, între Latium și Campania, a dus numeroase războaie cu Roma republicană în sec. al V-lea – al IV-lea î.Cr.

⁹ Populație tribală italică așezată în zona dealurilor existente la sud-est de Roma și intrată foarte de timpuriu sub influența romană, făcând alianță cu aceștia (486 î.Cr.) alături de latini în luptele cu etruscii. Ulterior (306 î.Cr.), se aliază cu samniții determinându-i pe romani să-i transforme din aliați în supuși.

¹⁰ Populație ce a ocupat regiunea Samnium aflată la nord de Latium. Scriitorii antici îi prezintă pe samniți ca fiind una din neamurile cele mai puternice din peninsula Italică. Au purtat mai multe și celebre războaie cu Roma.

¹¹ Populație de origine illirică, au traversat Marea Adriatică și s-au așezat în sudul peninsulei italice, zona Calabria.

¹² Populație latină, puțin numeroasă, având centrată reședința în jurul localității Ardea, la 30 km. sud de Roma.

¹³ Ambele populații sunt considerate ca vechi locuitoare a Siciliei, cu origini incerte, aflate în insulă înaintea colonizării grecești din sec. al VIII-lea – al VI-lea î.Cr.

¹⁴ Popor indo-european care prin unele ramuri ale sale a migrat din centrul Europei spre peninsula italică, invadând în sec. IV î.Cr. zona Latium.

datat cu precizie, dar arheologii înclină să creadă că pătrunderea lor în peninsula s-ar fi petrecut pe la mijlocul secolului al V-lea î.Cr. în mai multe valuri succesive.

Dintre toate populațiile învecinate zonei *Latium*, cele care au marcat în mod deosebit evoluția civilizației romane au fost etruscii și grecii.

Etruscii

Poporul etrusc, originile sale, au creat dispute începând cu istoricii antici și continuă până în zilele noastre lăsând încă neelucidate, cel puțin parțial, numeroase mistere legate de limba și civilizația acestui neam.

Ceea ce știm cu certitudine este așezarea etruscilor în zona centrală a peninsulei italice aproximativ în regiunea Toscanei de astăzi, fiind despărțiți de latini prin intermediul fluviului Tibru.

Denumirea de *etrusci* provine de la romani deoarece grecii îi numeau *tirsenieni* sau *tirenieni*, aceasta din urmă denotațiune fiind și cea care a determinat „botezarea” mării ce scaldă coastele vestice ale peninsulei ca fiind Marea Tireniană.

Conform celor indicate de Herodot¹, etruscii ar fi originari din Lydia² unde din cauza foametei au fost nevoiți să migreze în secolul al XIII-lea î.Cr., spre Europa având în fruntea lor pe un conducător numit Tyrrhenos de la care au și împrumutat numele de tirenieni. Influențați de Herodot, unii din celebrii scriitori romani (Vergiliu, Ovidiu, Horațiu) i-au numit pe etrusci ca fiind lidieni.

În opinia altui istoric antic, Dionysios din Halicarnas³, etruscii ar fi un popor foarte vechi, băștinași de origine italică, a căror civilizație prezintă elemente de singularitate tocmai prin faptul că au fost primii și cei mai vechi locuitori ai zonei.

¹ Istoric grec născut în orașul Halicarnas (Asia Mică) în jurul anului 484 î.Cr., a călătorit mult în Orientul Apropiat, Egipt, Libia, Imperiul Persan, Italia, stabilindu-se pentru multă vreme la Atena. A devenit celebru prin scrierile sale literare și istorico-geografice, opera sa, în ciuda unor inexactități, rămâne principala sursă de informații din epocă despre istoria Greciei, a unei părți din Asia Mică și chiar Egipt.

² Stat antic din vestul Anatoliei, zonă aflată astăzi în Turcia pe malul Mării Egee. În timpul dominației romane a făcut parte din provincia romană Asia.

³ Istoric și retor roman de origine greacă (sec. I î.Cr. – c.10 d.Cr.) care a emigrat la Roma în anul 30 î.Cr. unde a scris despre istoria Romei (*Antichitățile romane*) până în anul 266 î.Cr. Lucrarea este bine scrisă și documentată, dar prezentată într-un mod favorabil romanilor. Din opera sa istorică a rezistat timpului doar o parte, circa zece cărți.

Disputa nu este tranșată nici astăzi, dar cei mai mulți istorici converg spre ideea că este mai puțin importantă originea poporului etrusc, esențial fiind faptul incontestabil că aceștia au reușit clădirea unei civilizații înfloritoare în peninsula Italică, influențând decisiv populațiile înconjurătoare și în special pe romani.

Se poate afirma fără a greși că civilizația etruscă are puternice irizații orientale (limba, statutul femeii, structura divinităților, elemente de artă), fiind mult superioară față de cea a celorlalte grupări de locuitori, având și o limbă total diferită, încă plină de mistere, și rămasă în cea mai mare parte a ei nedescifrată.

Limba etruscă nu face parte din grupul limbilor indo-europene, dar a beneficiat de existența unui alfabet, ceea ce a permis ca în ciuda diferențelor esențiale de limbă etruscii și latinii să creeze un fond cultural comun¹.

O primă și foarte importantă caracteristică a civilizației etrusce a constituit-o faptul că ea era una de tip urban, prima de acest tip din peninsula, în comparație cu ceilalți locuitori care se încadrau într-un sistem de locuire și trai de tip rural. Edificarea orașelor etrusce trebuia să respecte regulile religioase impuse de Cărțile Ritualice, fiecare oraș beneficiind de o zonă sacră (*pomerium*) pe care o vom găsi și la Roma și la viitoarele centre urbane înființate de aceasta. Templele și clădirile publice erau construite pe baza unui plan urbanistic prestabilit, existând și rețele stradale ce denotă grija pentru sistematizarea localităților, practică de asemenea preluată ulterior de romani.

Etruscii și-au ales conducător un monarh local² care era rege, comandant militar și șef religios. Însemnele puterii erau reprezentate de *fascii*³, de coroana de aur, tronul de fildeș și scepstrul cu vultur, simboluri preluate de către regii romani și unele chiar de către magistrații republicani. Regele etrusc era ajutat în conducerea cetății de un grup de oligarhi (aristocrați) din rândurile cărora erau aleși magistrații anuali (*zilath*) care în sec. al VI-lea și al V-lea î.Cr. l-a îndepărtat pe monarh, preluând, cu excepția cetății Veia, conducerea orașelor. Înlăturarea regilor de la conducere a determinat un motiv în plus la neînțelegerile existente între diferitele orașe-cetăți, unele din ele fiind conduse de o dictatură militară în frunte cu un *lucumon*, iar altele au adoptat forma constituțională a unei republici aristocratice.

¹ M. Bordet, *Istoria Romei antice*, Ed. Lider, București, 1998, p. 15.

² Conducătorii etrusci purtau numele de *lauchme* (în limba etruscă), respectiv *lucumon* (în limba latină).

³ Snop de nuiele înmănunchate în care se afla fixată o secure, semn al dreptului de a aplica pedepse, purtat de cei ce-l precedau pe conducător.

Orașele etrusce erau organizate sub forma unor state autonome, fiind cunoscută și existența unei Ligi a celor douăsprezece cetăți, fără însă ca această unire să fie suficient de puternică datorită unor interese primordiale locale, fapt ce va fi în favoarea Romei în războiul dus împotriva etruscilor.

Societatea etruscă, din punct de vedere al structurii sociale, ne evidențiază existența unei clase aristocratice puternice, bogate și dominante în opoziție cu categoria mare de lucrători agricoli, trudituri în mine și în diverse ateliere industriale.

Din punct de vedere economic, Etruria a găsit calea îmbogățirii prin exploatarea minelor, prin practicarea intensă a comerțului, dar și a pirateriei. Etruscii au deținut la Marea Mediterană numeroase porturi și o puternică flotă cu ajutorul căroră făceau atât comerț maritim, cât și jafuri piraterești.

Sub aspect cultural, etruscii s-au dovedit superiori tuturor popoarelor din jur atât din punct de vedere religios, cât și al artei și arhitecturii practicate.

Pe plan religios, etruscii s-au dovedit a fi foarte evlavioși, deținând mai multe cărți sacre (*libri rituales*) prin care erau stabilite ritualurile pentru cetăți, dar și pentru oameni, având prevăzute reguli speciale privind tehnica prezicerilor, a haruspiciilor (*libri haruspicinales*) prin care încercau să descrie voiața zeilor ca urmare a cercetării organelor interne ale diverselor vietăți sacrificate, reguli de interpretare a trăsnetelor și a fulgerelor (*libri fulgurales*) prin care prevesteau evenimente din viața cotidiană a omului, impunând totodată o anumită conduită umană pentru viața de dincolo de moarte (*libri acheruntici*). Este evident că redactarea cărților sacre este mai târzie, dar ele conțin elemente de doctrină care pot fi datate într-o epocă timpurie. În momentul în care regulile ritualice au fost menționate în înscrisuri această culegere sacră a fost denumită *disciplina Etrusca*.

Interesante sunt ideile etruscilor despre destinele finale ale omului care ajunge ori în Paradis (loc plăcut, răcoros în care oamenii benchetuiiau și ascultau muzică), ori în Infern (loc trist, plin de suferință și schingiuri, unde dominau niște divinități pe jumătate oameni, pe jumătate animale), fapt ce îi determina pe cei din clasa aristocratică să-și ridice cavouri bogate și frumos decorate cu fresce și basoreliefuri.

Panteonul divinităților etrusce era foarte diversificat și complex, fiind diferit de la o cetate la alta, dar puternic influențat de existența divinităților grecești, așa cum mai târziu vom găsi o astfel de influență în Panteonul divinităților romane.

Conform opiniei unor istorici francezi¹ care îi citează pe Martianus Capella² și pe Cicero³, o ordine a zeilor toșcani ar fi fost următoarea:

Tinia (Zeus la greci; Jupiter la romani);

Uni (Hera la greci; Iunona la romani);

Menerva (Athena la greci; Minerva la romani);

Nethuns (Poseidon la greci; Neptun la romani);

Maris-Mars (Ares la greci; Marte la romani);

Turan (Afrodita la greci; Venus la romani);

Hercle (Herakles la greci; Hercule la romani);

Turms (Hermes la greci; Mercur la romani);

Fufluns (Dionysos la greci; Bacchus la romani);

Sethlaus (Hephaistos la greci; Vulcan la romani).

Zeul *Tinia* a fost divinitatea centrală ce își exercita puterea prin tunete și trăsnete, dar nu interacționa direct cu oamenii, ci își încredința poruncile spre executare altor zeități mari al căror nume nici măcar nu trebuia pronunțat pentru a nu săvârși un sacrilegiu.

Din punct de vedere al artei etrusce, se poate remarca gustul special al etruscilor spre decorațiuni, evidențiindu-se predilecția spre utilizarea intensivă a culorilor, fiind și foarte receptivi la influențele din afară, la început din țările din Orient, mai apoi din lumea elenistică. Aceasta din urmă își lasă decisive amprente în arta sculpturală, dar și în pictură și în ceramică.

Arhitectura s-a dovedit a fi o preocupare deosebită pentru etrusci, ei excelând în organizarea centrelor urbane, a construcțiilor de temple și a ridicării și amenajării locurilor funerare, construindu-se adevărate morminte princiare. Fortificațiile orașelor erau realizate cu piatră șlefuită, iar templele și clădirile publice au fost edificate pe fundații solide de piatră.

Dezvoltarea economică, precum și așezarea geografică limitrofă cu marea au permis realizarea unei adevărate expansiuni etrusce atât în bazinul Mării Mediterane (reușind să controleze Corsica), cât și în *Latium*, precum și

¹ R. Bloch, J. Cousin, *Roma și destinul ei*, vol. 1, Ed. Meridiane, București, 1985, pp. 47-48.

² Martianus Capella a trăit și și-a scris opera în sec. al V-lea d.Cr. A fost un cunoscut enciclopedist din Cartagina care în lucrarea *Nunta Filologiei cu Mercur*, sub o formă alegorică, și-a expus opinia despre cele „șapte arte liberale” (gramatica, dialectica, retorica, geometria, aritmetica, astronomia și armonia).

³ Marcus Tullius Cicero (106 î.Cr.-43 î.Cr.), om politic, filosof, avocat și celebru orator a compus peste o sută de discursuri din care ne-au parvenit, unele doar în stare fragmentară, un număr de 58. A scris lucrări cu caracter filosofic, a întreținut o vastă corespondență, dar a fost și autor de versuri și poeme.

în Campania unde au cucerit orașele Capua, Nola și Pompei. Prin intrarea etruscilor în zona de influență grecească era inevitabilă și replica acestora din urmă care în anul 524 î.Cr., cu ocazia războiului pentru orașul grecesc Cumae (colonie greacă situată în golful Neapole), conducătorul acestei colonii, Aristodemos¹, a aplicat etruscilor o severă înfrângere, fapt care se va repeta în jurul anului 505-506 î.Cr. în bătălia de la Aricia², moment din care latinii au devenit un adevărat tampon între Etruria și Campania. În sfârșit, în anul 474 î.Cr., în bătălia navală de la Cumae, grecii și aliații lor au distrus flota navală a etruscilor punând capăt oricăror pretenții ale acestora în sudul peninsulei. Alungarea ultimului rege etrusc de la Roma a însemnat sfârșitul dominației etrusce și în zona *Latium*, chiar dacă au mai existat tendințe de recucerire a acestui teritoriu.

Grecii

Legături foarte strânse și benefice au avut popoarele italice cu lumea elenistică care a lăsat o puternică amprentă culturală, politică, dar și etnică.

Începând din a doua jumătate a secolului al VIII-lea î.Cr. și continuând în secolele al VII-lea și al VI-lea î.Cr. grecii au întemeiat o serie de colonii începând cu Sicilia și continuând cu extremitatea cizmei peninsulei italice și a regiunii Campania.

Influența grecilor a reprezentat mult mai mult decât un simplu schimb de mărfuri, ei determinând, printre altele, apariția în peninsulă a culturilor de viță-de-vie și măslini. În opinia istoricului Th. Mommsen, măslinul ar fi fost cultivat mai întâi pe coastele occidentale ale peninsulei, dar romanii au apreciat foarte mult atât măslinul, cât și viță-de-vie, butucii acestora fiind îngrijiți în chiar mijlocul forului orașului³.

Este de necontestat faptul că evoluția Romei antice a fost indestructibil legată de lumea și civilizația elenă. Istoricii susțin că grecii au preluat de la fenicieni o formă de alfabet scris pe care l-au modificat și adaptat specificului

¹ Aristodemos Malakos a ajuns cu ajutorul armatei tiran al coloniei grecești Cumae (Kyme) și a impus o serie de reforme sociale, nemulțumind aristocrația oligarhică locală. Conform tradiției, la curtea sa s-ar fi refugiat ultimul rege roman unde a și murit în exil. Aristodemos a fost ucis cu întreaga sa familie în anul 490 î.Cr. de către aristocrații care au recucerit puterea în cetate.

² Aricia (azi, Arricia) a fost o importantă cetate a latinilor situată la poalele Muntelui Albanus, fiind și centru al Ligii latine. Orașul a fost supus în cele din urmă de romani, ajungând în perioada Imperiului la rangul de municipiu. A fost orașul unde s-a născut Atia, mama lui Augustus.

³ Th. Mommsen, *op. cit.*, p. 119.

limbilor indo-europene și pe care, prin intermediul coloniei de la Cumae, l-au transmis și popoarelor italice.

Grecii au dat popoarelor italice și primele lecții de artă științifică a purtării războiului, determinându-i pe romani să adopte formațiunea de luptă în rânduri strânse de tip falangă (*phalanx*) prin utilizarea lăncierilor care purtau armuri. Se poate afirma fără nicio îndoială că în timp, știința, filosofia, literatura (îndeosebi prin poezie), artele și priceperea militară a grecilor au avut o profundă influență asupra popoarelor italice, cu referire specială la romani.

Un istoric și clasicist român de mare anvergură¹ remarcă existența unor trăsături comune între greci și romani extrem de importante care au determinat evoluția unui anumit tip de civilizație. Astfel, la ambele popoare găsim sistemul orașului-stat, denumit *polis* la greci și *civitas* la romani, ceea ce a determinat crearea unor instituții specifice pentru o astfel de organizare politico-administrativă. Mediul și localitățile rurale erau privite și tratate ca un teritoriu dominat și dependent de orașul dominator.

Un alt element comun greco-roman l-a reprezentat concepția spirituală idealistă conform căreia omul a reprezentat măsura tuturor lucrurilor, rațiunea de a fi a universului, scopul acestuia. Din această concepție rezultă și atitudinea grecilor și romanilor față de divinități, o atitudine respectuoasă, dar demnă și nicidecum una servilă și umilitoare, așa cum se prezentau lucrurile în Orient.

Se remarcă de asemenea importanța pe care au acordat-o atât grecii, cât și romanii procesului educației, una mai sportivă la greci și o alta înclinată spre civism la romani, ambele popoare, în opoziție față de practicile orientale, adoptând o atitudine morală cumpătată atât în relațiile interumane, cât și în raporturile lor cu zeitățile.

Din punct de vedere religios, romanii au fost impresionați și influențați de mitologia greacă² care reprezintă azi una din cele mai mari comori

¹ E. Cizek, *Istoria Romei*, Ed. Paideia, București, 2010, pp. 12-15.

² Mitologia greacă reprezintă o comoară culturală unică, incomparabilă ce a permis oamenilor ca prin intermediul miturilor să explice fenomene naturale și evenimente greu de înțeles în epoca vremii. În contrast cu mitologiile altor culturi, mitologia greacă s-a dovedit a fi una optimistă, fapt ce a făcut-o extrem de atractivă și de populară. A se vedea Guus Houtzager, *Mitologia greacă. Enciclopedie completă*, Ed. Corint, București 2008; Kevin Osborn, Dana L. Burges, *Ghid esențial de mitologie clasică*, Ed. Paralela 45, 2006; Florence Noiville, *Mitologia romană*, Ed. Meteor Press, București, 2006; Robert Graves, *Miturile Greciei antice*, Ed. Polirom, București, 2018.